

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Форма правління: юридично-філософська характеристика	6
1.1. Форма правління в контексті сучасного державознавства ...	6
1.2. Монархічна державність у політико-правовій думці минулого	54
1.3. Еволюція республіканських ідей у світі	80
Розділ 2. Еволюція монархічної державності	99
2.1. Архаїчна монархія в державно-правовому контексті	99
2.2. Виникнення та розвиток класичної монархії	113
2.3. Генезис та еволюція конституційної монархії	124
Розділ 3. Становлення і розвиток республіки	139
3.1. Колегія – головна структура архаїчних республік	139
3.2. Президентство як головна структура конституційної республіки: основні віхи становлення	161
3.3. Виникнення інституту президента в Росії та Білорусі	172
Розділ 4. Генезис та еволюція форми правління в Україні	184
4.1. Історія монархічної державності на землях сучасної України	184
4.2. Виникнення і розвиток республіканського глави держави в Україні	198
4.3. Форма правління в Україні: перспективи трансформації	224
Післямова	261
Список використаних джерел	262
Додатки	295

ВСТУП

Поняття “форма правління” належить до таких, що були сформовані в межах теорії держави і права, й отримавши змістовне наповнення в конституційному праві, стали базовою категорією теорії конституційного права. Питання про вибір та подальше вдосконалення існуючої форми правління час від часу постає перед державою.

На сьогодні вітчизняним державознавством накопичено значний обсяг знань щодо еволюції форм правління. Тут у першу чергу слід назвати праці класиків політичної філософії – Полібія, Н. Макіавеллі, Ф. Енгельса та ін., які так чи інакше досліджували процеси розвитку сучасних форм правління – монархії та республіки.

Істотний внесок в аналіз цих форм зробили видатні юристи й філософи як дореволюційної (О. Алексєєв, П. Міжуєв, Л. Тихомиров), так і радянської (А. Венгеров, С. Камінський, А. Мішин) доби. Гідним продовженням дореволюційної і радянської спадщини стали роботи сучасних дослідників з країн – республік СНД Е. Григоніса, О. Кутафіна, В. Маліновського, Р. Мухаєва, Б. Страшуна, В. Чиркіна, М. Чудакова та ін.

Серед українських авторів, які зробили суттєвий внесок у розробку вітчизняної доктрини форм правління, слід назвати Ю. Барабаша, С. Бостана, Р. Гринюка, О. Петришина, С. Серьогіну, О. Скрипнюка, Ю. Тодику, В. Федоренка, В. Шаповала, О. Ярмиша та ін.

Проте наукові дискусії стосовно історико-теоретичних та конституційно-правових засад форм правління є актуальними і на цей час. Це пояснюється не лише відсутністю єдності поглядів на їх структуру та класифікацію, а й тим фактом, що форма правління в тій чи іншій державі має низку характерних особливостей, які й визначаються еволюційними процесами, що зумовили її запровадження в конкретній державі.

Пропоноване дослідження проведене з позицій історико-конституційної теорії. Його емпіричну базу становить конституційне законодавство України і світу, а також історичні документи, що мають конституційний характер, публікації в друкованих та електронних засобах масової інформації про світову практику державного будівництва, праці істориків і вчених-державознавців, а також виступи політичних діячів з питань процесів розвитку, сучасного стану і подальших перспектив монархічної та республіканської форми правління.

Автор висловлює щире вдячність усім, хто надавав допомогу в роботі над монографією, передусім науковому редактору – доктору юридичних наук, професору, академіку Національної академії правових наук України О. В. Скрипнюку, високопрофесійні та далекоглядні поради якого забезпечили монографії належне теоретичне підґрунтя. Низький уклін і глибока шана світлій пам'яті видатних радянських учених – доктора юридичних наук, професора А. Б. Венгерова та доктора юридичних наук, професора Е. Л. Розіна, під мудрим і доброзичливим керівництвом яких відбулося формування наукової правосвідомості автора.

Окремі слова вдячності за доброзичливе ставлення та конструктивну критику моїм вельмишановним рецензентам – доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії правових наук Ю. Г. Барабашу з Національного університету «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого» (м. Харків), доктору юридичних наук, професору Д. М. Лук'янцю з Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» (м. Суми) та доктору юридичних наук, професору Н. В. Мішиній з Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса).

Форма правління: юридично-філософська характеристика

1.1. Форма правління в контексті сучасного державознавства

Як відомо, *держава* – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права і спеціальної системи оподаткування. Спираючись на цю дефініцію, можна визначити три виміри держави, кожний з яких ззовні відображається в певній формі. Першим виміром є публічність, другим – територіальність, третім – політичність. Фактично зазначені виміри відображають сутність держави, яка втілюється в організації влади. При цьому публічна організація влади ззовні виражається у формі правління, територіальна – у формі державного устрою, а політична – у формі політичного режиму.

Загальновідомо, що форма правління як один з елементів форми держави відповідає на запитання, хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство форму державного правління тлумачить як «спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави» [375, с. 295]. Проте таке визначення є занадто широким. Річ у тім, що взаємозв'язки між парламентом і урядом¹ аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично такий розподіл відбувається виключно виходячи зі статусу глави держави.

¹ Органами законодавчої та виконавчої влади.

Утім далеко не всі дослідники підтримують поділ форми правління на монархію та республіку. Так, можна згадати американського політолога Б. Пауела, який, поєднуючи форму правління та законодавче представництво, розрізняє три основні типи конституційного устрою демократичної державної влади¹: президентські системи – *presidential systems* (США, Чилі, Франція, Венесуела, Філіппіни), мажоритарно-парламентські системи – *majoritarian-parliamentary systems* (Канада, Індія, Японія, Ірландія, Австралія, Велика Британія, ФРН) та представницько-парламентські системи – *representational-parliamentary systems* (Австрія, Швеція, Данія, Бельгія, Італія, Норвегія, Нідерланди) [399, с. 61–62].

Досить відомою є пропозиція українських науковців, які вважають, що протилежністю монархії слід вважати поліархію [11, с. 206]. При цьому вони фактично виділяють (за аналогією з республікою) парламентську поліархію, президентську поліархію та змішану поліархію [11, с. 216–222].

Проте, на нашу думку, поділ форми правління на монархію та поліархію є занадто абстрактним, адже замість чіткого та конкретного критерію розподілу всіх форм правління – статусу глави держави пропонується інша підстава для класифікації – кількість суб'єктів, від якої походить влада (монархія – від одного, поліархія – більше одного [11, с. 207]).

При цьому категорія «більше одного» ставить перед нами досить багато непростих запитань. Зокрема, до якої форми правління належать співправителі Стародавнього світу², Середньовіччя³, Нового часу⁴ тощо.

Саме тому абсолютно правильний підхід щодо форми правління сформулював В. Якушик, який зазначав: «...критерієм для розгалуження монархій і республік є статус глави держави (статус у широкому розумінні слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на посту глави держави)» [393, с. 122].

¹ Абсолютна монархія апіорі не визнається демократичною.

² Спарта, в якій було два царі, або Римська республіка, яка знала правління двох консулів.

³ Священна Римська імперія німецької нації, яка спиралася на дуумвірат Папа – імператор.

⁴ Спільне правління двох царів у Московському царстві Петра I та Івана V.

Таким чином, під формою правління попередньо можна розуміти спосіб організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави, виходячи з якого можна виділити дві основні форми правління – монархію і республіку.

Для монархії характерними є припущення, згідно з яким влада монарха вважається такою, що не походить від будь-якого іншого органу влади чи виборчого корпусу, як це притаманно республіці. Вважається, що монарх владарює за власним правом і формально визнається джерелом усієї державної влади. Все законодавство та державне управління зазвичай не може оминати монарші прерогативи. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен зазначав: «Монархічна держава, як така, не може мати – ані у сфері законодавства, ані у сфері управління – легальної волі, що водночас не була б легальною волею монарха» [62].

На сьогодні ж під монархією розуміється така форма правління, за якої «формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими» [314, с. 214]. Утім таке визначення є також занадто широким, адже може існувати так звана «республіканська», або «виборна», монархія, за якої монарх обирається на певний термін. Так, відповідно до ст. 51 і 52 Конституції ОАЕ голова Вищої Ради Федерації – раїс обирається вказаною Радою, що складається з правителів усіх семи еміратів, з числа своїх членів строком на п'ять років. Фактично еміри та шейхи ОАЕ можуть закріплювати ту чи іншу особу як раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п'ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не просто обиратися, а обиратися на певний період. Саме тому, на нашу думку, головною відмінністю монархії від республіки є не виборність або спадкоємність, чи безстроковість або строковість, його повноважень, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

Таким чином, під *монархією* слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

На нашу думку, таке уточнення є абсолютно доцільним, адже навіть мислителі минулого, що були прихильниками монархії, здебільшого наголошували на моральній відповідальності монарха (перед Богом, нацією, народом, своєю совістю тощо).

Так, ще видатний давньогрецький філософ Аристотель наголошував: якщо правителі «...мають за мету загальне благо», то такий устрій є правильним, а якщо «лише благо правлячих», – помилковим [24, с. 456].

Фактично ж така мета, по суті, є нічим іншим, як закріпленням на філософському рівні моральної відповідальності монарха. Більше того, залежно саме від такої відповідальності Аристотель поділяє одноосібне правління на царську владу (правильну форму правління) та тиранію (неправильну форму правління): «Монархічне правління, що має за мету загальне благо, ми зазвичай називаємо царською владою... Тиранія – це монархічна влада, яка має за мету лише вигоди одного правителя» [24, с. 457].

У часи Середньовіччя ідеї Аристотеля розвиває відомий богослов-схоласт Фома Аквінський: «...царем слід вважати того, хто головує один, причому він є пастирем, що піклується про загальне благо більшості, а не про власну вигоду» [335, с. 235].

Критиком Аристотеля та Фоми Аквінського виступив Томас Гоббс, який вказував на суб'єктивізм розгалуження монархії й тиранії: «Насправді, ті, кого було ображено за монархії, називають її тиранією» [64, с. 144].

Водночас Т. Гоббс наголошував на тому, що «...суверени підлягають природним законам, оскільки ці закони дані Богом і не можуть відмінитися ані людиною, ані державою» [64, с. 253]. Ця ідея дозволила В. Нерсисянцу висловити цілком слушну думку про те, що «єдине обмеження суверена пов'язане з тим, що, будучи підданим бога, він повинен дотримуватися природних законів. Але якщо суверен порушить їх, завдавши тим самим шкоди підданам, він, за смыслом гоббсовської концепції суверенітету, лише вчинить гріх перед Богом, але ніяк не несправедливість щодо підданих» [220, с. 462]. Фактично ж такі ідеї дозволяють стверджувати, що ідеї моральної відповідальності монархів перед Богом мають велику історію. Проте їхніми прихильниками здебільшого були не філософи, а короновані особи. Так, свого часу апологет абсолютизму французький король Людовик XIV висловився: «Той, хто дав людям королів, хотів, щоб їх шанували як його намісників і тільки Собі дав право бути їх суддею» [13, с. 8].

Особливо ж ця ідея юридичної невідповідальності монарха або його відповідальності лише перед Богом була сформульована в Росії.

Так, ще в «Затвердженій грамоті» 1613 р. на московського царя Михайла Романова покладалася «відповідальність у своїх справах перед єдиним небесним царем» [140, с. 66].

У ХХ ст. ідея відповідальності монарха перед Богом була домінуючою в працях І. Львіна та Л. Тихомирова.

Зокрема, останній наголошував, що: «...істинна монархія може бути лише одна. Це саме і є тією Монархією, у якій одна особа отримує значення Верховної Влади: не просто впливової сили, а Влади верховної. Це може статися, у досить чистому вигляді, лише за однієї умови: коли Монарх, поза сумнівів для нації та для самого себе, є призначеним на державне управління від Бога» [322, с. 85]. Фактично це означало, що навіть необмежений монарх (самодержавний цар) несе відповідальність перед Богом.

Відомий російський філософ та юрист І. Львін взагалі вказував, що «...влада монарха відносить його відповідальність до вищих джерел правосвідомості – до совісті, до патріотизму, до Бога» [113, с. 186].

Проте, незважаючи на виключно морально-божественний характер відповідальності монарха, історія знає низку прикладів його юридичної відповідальності. Найбільш відомими серед них вважається доля Карла I в Англії, Людовика XVI у Франції та Миколи II в Росії.

Однак стосовно останнього в автора монографії є певні заперечення. Перше з них полягає у тому, що на момент своєї смерті Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла, а не на користь свого сина Олексія, що дозволило б вважати, що була вбита родина царя Олексія II. Цим самим будь-які дії, спрямовані проти Миколи II, не можуть вважатися «притягненням царя до відповідальності», а тому слід погодитись із думкою відомого російського письменника О. Бушкова, який зазначав: «Мені жаль розстріляних у Єкатеринбурзі дітей. Але немає ані краплі жалості до дворянина Романова (оскільки після зречення він був усього лише дворянином, і не більше цього, і стверджувати, що «більшовики вбили царя», якось смішно)» [48, с. 506].

Друге ж заперечення морально є менш важливим, але з правового погляду також має сенс: як такого суду над Миколою Романовим та його родиною взагалі не було. У квітні 1918 р. заарештованих членів родини колишнього імператора перевезли до Єкатеринбурга, а 12 липня 1918 р. Уральська Рада отримала дозвіл від

Москви самостійно вирішити долю в'язнів. Рада постановила розстріляти всіх Романових, що й було здійснено 16 липня.

Зважаючи на зазначене, можна вважати, що в історії було лише кілька випадків притягнення монархів до юридичної відповідальності, найбільш відомими з яких були суди над королями Англії¹ та Франції².

Зокрема, в Англії 23 грудня 1648 р. палата громад парламенту прийняла рішення про створення комітету для притягнення короля до судової відповідальності. 1 січня 1649 р. палатою громад було видано постанову, де зазначалося: «Карл Стюарт... поставив собі за мету повністю знищити давні та основні закони й права цієї нації і запровадити замість них свавільне й тиранічне правління, заради чого він розв'язав страшенну війну проти парламенту і народу, котра спустошила країну, виснажила казну, призупинила корисні заняття й торгівлю і взяла життя багатьох тисяч людей... Тому короля слід притягнути до відповідальності спеціальною судовою палатою, що складатиметься із 150 членів, призначених цим парламентом, під головуванням двох верховних суддів» [241, с. 181].

Проте таке рішення викликало бурхливу реакцію як у навколишньому світі (проти суду виступили Голландія, Шотландія і Франція), так і всередині країни. Зокрема, постанову заперечила палата лордів. У відповідь на це палата громад прийняла три резолюції: «1. Народ, що знаходиться під божим керівництвом, є джерелом будь-якої справедливої влади. 2. Громади Англії, що зібрані в парламенті, будучи обрані народом та представляючи його, мають найвищу владу в державі. 3. Те, що громади оголосять законом у парламенті, повинно мати силу закону, навіть якщо ані король, ані лорди не погодяться на це» [241, с. 182].

Крім того, кількість членів Верховного суду справедливості було скорочено до 135, а кворум було визначено у 20 осіб. Головою ж суду було призначено Джона Бредшоу.

На суді Карл I, посилаючись на божественну теорію королівської влади, заперечував саму легітимність такого суду. «Пам'ятайте, – говорив він, – я ваш король, ваш законний король. Мої повноваження, успадковані за законом, надані мені самим Богом. Я не зраджу їх, відповідаючи новій незаконній владі» [241, с. 190].

¹ Карл I.

² Людовик XVI.

Як бачимо, під час суду над королем Карлом I в політико-правовому світогляді того часу також домінувала ідея невідповідальності монарха в силу божественного характеру походження його влади і, щоб переломити ситуацію, судді були змушені звернутися до іншої доктрини – договірного походження держави. Зокрема, Дж. Бредшоу під час винесення вироку зазначив: «Існує договір, укладений між королем та його народом, і це накладає зобов'язання на обидві сторони: обов'язок суверена – захищати свій народ, обов'язок народу – вірність суверену. Якщо король одного разу порушив клятву та власні зобов'язання, він знищує свій суверенітет... Ми творимо велику справу справедливості. Якщо навіть нам судилося загинути, творячи її, ми, милістю божою не відступимо від цього... Зазначений Карл Стюарт як тиран, зрадник, вбивця та відкритий ворог присуджується до смертної кари через відсіч голови від тіла» [241, с. 194].

Протести короля не були вислухані так само, як засудженому не було надано останнє слово.

30 січня 1649 р. короля Карла I Стюарта було страчено, і, на думку деяких дослідників [241, с. 198], це стало тим прецедентом, який дозволив згодом стратити іншого короля – Людовика XVI.

Як відомо, Велика Французька буржуазна революція у своєму розвитку пройшла три етапи. На першому етапі (домінування конституціоналістів на чолі з абатом Е. Ж. Сийєсом) монархія була лише обмеженою: за Конституцією, прийнятою 3 вересня 1791 р., «вища виконавча влада зосереджувалась виключно в руках короля», який, крім того, проголошувався верховним головнокомандувачем.

20 квітня 1792 р. як верховний головнокомандувач король, під тиском депутатів, але проти своєї волі був змушений оголосити війну Австрії. Війна виявилася невдалою для французів, і вони почали підозрювати свого короля в зраді.

20 вересня 1792 р. Національні збори припинили своє існування, і влада відійшла до Національного конвенту, який на своєму другому засіданні 21 вересня цього року прийняв закон про ліквідацію королівської влади: «Національний Конвент одноголосно декретує, що королівська влада у Франції ліквідується».

Щодо короля, то для оцінки його діяльності була створена спеціальна комісія, якій було доручено проаналізувати його кореспонденцію. 6 листопада комісія доповіла, що знайшла достатньо даних, щоб віддати короля суду. 7 листопада питання щодо